

JAN JANDOUŘEK

Kdekoli se střetne několik oblastí lidského poznání, může vzniknout zajímavá syntéza. Stejně tak ovšem může propuknout vášnivý spor. To je také případ knih ERICHA FROMMA, který se dotýká témat z psychologie, sociologie, filosofie a náboženství. Jestliže je jistá žárlivost mezi jednotlivými vědními obory, tím spíše se může cítit dotčeno náboženství, zvláště pak ve své institucionální podobě. Psychologie a sociologie sice nemohou vyslovit poslední soud o „objektivní“ pravdivosti některého myšlenkového systému, demytologizují však mnohé, co bylo doposud zahaleno v posvátný závoj tabu.

Erich Fromm nazývá svůj pohled na židovské náboženské texty (*Budete jako bohové* - Nakladatelství Lidové noviny 1993) radikální interpretací. Fromm není teolog, ale Starý zákon ho zajímá jako zdroj inspirace pro naši dobu a jako zrcadlo věčných problémů a otázek člověka. Svůj výklad člení do kapitol o pojmech Bůh, člověk, dějiny a hřích. Konfesně vyhraněnému „teistovi“ bude nepochybně vadit, že Fromm apriorně předpokládá Boží neexistenci, což celý jeho výklad dosti podstatně ovlivňuje. Bůh pro něj není hodnotou sám o sobě, ale jen *jedním z mnoha rozličných výrazů pro nejvyšší hodnotu humanismu*. Na první pohled se to může zdát v příkrém protikladu k celé dosavadní náboženské tradici. Fromm tu však má celou řadu svědků, kteří jeho pohledu dávají jiné vyznění.

Chasidská duchovní tradice, negativní teologie středověku, mystici jako Mistr Eckart a Jan od Kříže a „teologie smrti Boha“ hovoří o tom, že Bůh není spoután našimi pojmy, že vždy přesahuje veškeré naše poznání a vyjadřovací schopnosti. Podle středověkých myslitelů můžeme o Bohu spíše říci to, co není, než to, co je. Jan od Kříže projde mystickou mocí smyslu i ducha až na vrchol hory Karmel, aby tam našel - Nic! Je pak něco k divení na tom, že si trapista Thomas Merton docela dobře rozuměl s buddhistickými mnichy?

Fromm zná určitou duchovní zkušenost, nazývá ji „zkušenost x“, ale pojem Boha je pro něj jen jejím historicky podmíněným vyjádřením. Nepochybně by se shodl se starozákonními proroky na tom, že idea, příroda a umělé-lidské-výtvořby tvoří poslední skutečnost a nejvyšší hodnotu. Sám soudí, že tou je *sjednocení se světem prostřednictvím plného rozvinutí specificky lidských schopností lásky a rozumu*. To je také tématem jeho knihy *Strach ze svobody* (Naše vojsko 1993). Pojem Boha je podle něj vytvořen z lidské snahy o systemizaci a úplnost a také z intenzivního přání dosáhnout jistoty. Naše znalost je však pouze fragmentární a nikdy ne úplná, a plně si neuvědomujeme kvalitativní rozdíl mezi zlomky a (našimi) doplňky, svoji duchovní zkušenost si zosobňujeme. Tak vzniká obraz Boha, Otce, Stvořitele nebo Soudce. Nezapře se tu vliv projekčních teorií o vzniku náboženství.

Budete jako člověk

Na vliv projekce v náboženských představách by se nemělo zapomínat. Jejich důsledky jsou někdy značně smutné. Také je jasné, že Bůh jako přesažná veličina - ať již existuje, či nikoli - nemůže být součástí žádného vědeckého modelu světa. Fromm však hodnotí zvnějšku příběh, do kterého sám nevstupuje. Tak si sice uchovává objektivitu pozorovatele, ale ztrácí zkušenost účastníka. Volba pohledu na svět je věcí osobního rozhodnutí a interpretace skutečnosti, Fromm však svoji interpretaci podsouvá druhým. Činí tak nepochybně s tím nejlepším úmyslem. Jako Karl Rahner hovoří o anonymních křesťanech, Fromm zase činí z proroků a mystiků anonymní ateisty. (Trochu škodolibě se nabízí myšlenka podmínit restituci církevního majetku slibem, že oficiální církve budou rok mlčet o Bohu. Možná by tím jejich řeč získala novou svěžest a prorocký rozměr. Vždyť k náboženství patří přece i pocit nesamozřejmosti všeho, s čím se setkáváme.) Nemůžeme jistě po nikom chtít, aby se stal „na zkoušku“ vyznačem některého náboženství. Nelze si však - čistě nezávazně - položit otázku: co když...?

Pojmu Boha odpovídá u Fromma i jeho pojem náboženství. Náboženská skupina je ta, která sdílí systém myšlenek a jednání a nabízí jedinci rámeček orientace a objekt oddanosti. (Mít nebo být. Naše vojsko 1992). Z tohoto pohledu je pak každá doba svým způsobem náboženská. Je-li to národ, idea nebo vůdce, povede to nepochybně ke známým problémům. Modla může působit na člověka a jeho osud jenom destruktivně.

Člověk je bytostí, která je nadána touhou po svobodě. Fromm rád ukazuje, jak židovské chápání vidí člověka jako bytost sice stvořenou a ohraničenou, nicméně svobodnou a plnou sebevědomé důstojnosti. Lidé mají neomezenou možnost rozvoje a mají se osvobozovat od otročujících vazeb a být věrni spíše sami sobě než vnější autoritě. Svoboda není veličinou sama o sobě. Je vždy svobodou od něčeho nebo k něčemu. Jestliže se osvobodíme od dosavadních pout, neznamená to ještě, že neupadneme ihned do nového nevolnictví. To ukazuje vývoj evropské civilizace od renesance a reformace až ke koncentračním táborem našeho století.

Tím se dostáváme od teorie k praxi.

Svoboda není jen vnitřní záležitostí. Je třeba stále o ni usilovat. Fromm chápe Mojžíše jako revolucionáře, neboť pod Mojžíšovým vedením je Izrael vysvobozen z egyptského otroctví. Je pravda, že po našich smutných zkušenostech slovo revoluce ztratilo svůj někdejší lesk. Sám Fromm ví příliš dobře, jak po revolučním zvratu vše zase velmi snadno vklouzne do starých kolejí. Nová mocenská klika se bude chovat stejně jako stará. Nedojde-li ke změně uvnitř člověka, je každý revoluční pokus o změnu poměrů jen naivní utopií. Je škoda, že komunismu nevěnuje Fromm stejnou pozornost jako nacismu. Pozoruhodný materiál by tu našel v hojně míře.

Chování Izraele na poušti je historií věčně živou. Izraelité jsou sice svobodní od vnějšího útlatku, uvnitř však zůstali otroky stejně jako předtím. Pozorování národů post-komunistické Evropy dodává rovněž bohatou látku na totéž téma.

Židovské očekávání Mesiáše Fromm zbavuje jeho náboženského obsahu. Zdůrazňuje při té příležitosti lpění Izraelců na tomto pozemském životě a jejich soustředěnost na „časné“ hodnoty. To je ovšem pouze část mnohovrstevné biblické tradice. Není však jisté náhodou, že sociální utopie mají kdesi v hlubinách téměř vždy židovské nebo křesťanské kořeny. Zklamání posledních generací z dosavadního vývoje a pocit plíživě se objevující ekologické a společenské katastrofy ještě Fromm nemohl reflektovat v plné šířce.

Celkový dojem z vydání posledních českých překladů knih Ericha Fromma je jednoznačně kladný. Mnohé se nám může zdát poplatné duchu čtyřicátých a poválečných let. Fromm se však dotýká základních otázek života člověka, které zřejmě nikdy nevymizí ze zorného pole. Je nutno stále znovu ukázat, že nejsme nesvobodné bytosti odkázané na milost a nemilost osudu nebo nadlidských mocných sil. Naše svoboda je sice ohraničená, je ale schopna rozvoje a jeho směr záleží na nás. Člověk má nepřekonatelnou důstojnost. Ta je však něčím dynamickým a musí se o ní stále znovu usilovat. Vytvářením falešných obrazů světa, člověka a sama sebe se obracíme proti našemu určení. Ani meč, ani modla nemohou zachránit svět.

Náboženská tradice nemusí být zdrojem neustálých konfliktů a nekonečných bojů o pravou víru. Ve svých osvobozujících podobách je společným vlastnictvím všech dob a kultur. Místo zničujícího boje všech proti všem, kdy se jeden snaží za každou cenu spásit druhého, byť by ho to mělo i zahubit, mají se všichni snažit o sestup ke kořenům společného duchovního dědictví. Odkazem k neteistickému náboženství a neteistické mystice se tak - přes spornost mnoha bodů - stává první pilíř mostu, který by měl spojit „teisty“ i „a-teisty“. Anonymní křesťané i anonymní ateisté žijí nakonec na jedné zemi a jejich pozemský úděl nemůže být jiný než společný.

(Erich Fromm: *Budete jako bohové*. Přeložil Zbyněk Fišer, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993. 182 stran.

Erich Fromm: *Strach ze svobody*. Přeložila Vlastislava Žihlová, Praha, Naše vojsko 1993. 160 stran.)

FROMM-Online